

Hermann Imre antiszemitizmus-felfogása. Pszichoanalitikus és társadalomlélektani feltevések*

Hermann Imre *Az antiszemitizmus lélektana* című könyvének első kiadása 1945-ben, a második pedig 1990-ben jelent meg.¹ Első megjelenésének időpontja Magyarország felszabadulásának éve, és egyszersmind annak a korszaknak a kezdete volt, amely nem sokkal később több évtizedre száműzte a pszichoanalízist a tudományos életből. Hasonló „elfojtás” alá került általában az antiszemitizmus, s különösen a holokauszt és az általa okozott traumák kérdése. Nem meglepő tehát, hogy Hermann Imre könyvének szélesebb körű hazai recepciójáról aligha beszélhetünk. Nemzetközileg sem keltett különösebb feltűnést. A feledés homályából először az újabb magyar kiadást megelőző francia kiadás (Hermann 1986)² hívta elő, amelynek gondozása és fordítása Kassai György, Georges Gachnochi és Tattay Gyönyvér érdeme volt. A francia kiadáson kívül az antiszemitizmus-könyv megjelent szlovákul is (Hermann 1998).³

Georges Gachnochi, a francia kiadás egyik fordítója 1989-ben, a budapesti Hermann-émlékülésen előadást tartott, amelyben bemutatta az antiszemitizmus-könyv fő gondolatmenetét, szerkezetét, és kijelölte a mű helyét Hermann életművében, illetve az antiszemitizmus pszichoanalitikus megközelítéseiben (Gachnochi 1989). Ezt követte egy évvel később a Cserépfalvinál megjelent újabb magyar kiadás, amelyet jegyzetekkel láttunk el, mivel az eredeti kiadásban Hermann forrásait többnyire nem jelölte meg pontosan. *Az antiszemitizmus lélektana* azonban a második megjelenés óta eltelt több mint másfél évtizedben sem váltott ki különösebb érdeklődést, néhány publicisztikus reflexió kivételével.⁴

Hermann könyve azonban fontos és tanulságos mű, amelyet érdemes újraolvasnunk. Említett előadásában Gachnochi szólt arról, hogy az antiszemitizmus-könyvet olvasva nem csak arra kell figyelniük, „[a]mit Hermann mond, hanem ahogyan mondja, ugyanakkor azt is észre kell vennünk, amit elhallgat” (Gachnochi 1989, 37.). *Az antiszemitizmus lélektanának* egyik szembetűnő vonása ugyanis az, hogy szerzője jóformán nem foglalkozik a könyv megjelenésének időpontját

* In: Erős Ferenc: *Trauma és történelem*. Budapest: József Műhely, 2007. 84-100.

¹ A továbbiakban az 1990-es kiadásra hivatkozom.

² A francia kiadás a széli preferenciáról szóló „Die Randbevorzugung als Primärvorgang” című tanulmányt is tartalmazza (Hermann 1923).

³ A szlovák kiadás az 1990-es magyar kiadás alapján készült.

⁴ Lásd például: Pelle János (1990) könyvének „Az antiszemitizmus, mint lelki fertőzés” c. fejezetét.

közvetlenül megelőző eseményekkel. Bőségesen idéz az évezredek át virágzó antijudaista és antiszemita szakirodalom klasszikus és kevésbé klasszikus szerzőitől, különféle zsidóellenes nézeteket hirdető rétorok, (ál)filozófusok, művészek, publicisták, pamfletírók, (zug)politikusok írásaiból – Apióntól Richard Wagnerig és Adolf Hitlerig, Istóczy Győzőtől Bartha Miklósig, Bosnyák Zoltánig és vitéz Kolosváry-Borcsa Mihályig, ám könyvében csak néhány közvetett utalást találunk a második világháborúra, a munkaszolgálatra vagy a nyilas terrorra. Nincs szó benne zsidótörvényekről, gettókról, deportálásokról, koncentrációs táborokról, gázkamrákról – egyszóval a vézskorszakról, amely a magyarországi zsidóság kétharmadának elpusztításával járt együtt. A náciak rémtettei, a holokauszt valósága – kissé groteszk módon – csupán Ilja Ehrenburg szovjet-zsidó írónak, a második világháború alatti németellenes propaganda nagymesterének szavait idézve jelenik meg Hermann könyvében. „Amikor Fritz tíz éves volt, látta, hogyan verik a zsidókat Berlin utcáin, hogyan tépik ki az aggastyánok szakállát, hogyan köpnek a nők arcába. Amikor tizenöt éves lett, látta, hogyan verik a németek a cseheket. Most Fritz beérkezett: ő maga is gyötörhet, gyűjtogathat, szúrhat, akaszthat.” (Hermann 1990, 105.)⁵

Ismeretes persze, hogy Hermann nem 1945 elején, még az ostrom alatt kezdte el írni ezt a könyvet; az antiszemitizmussal kapcsolatos gondolatai a háború során folyamatosan érlelődtek benne. Két évvel korábban, 1943-ban jelent meg *Az ember ősi ösztönei* című műve, amelyben „Elágazás a társadalmi lélektan köréből. Az antiszemitizmus” címmel már szentelt egy rövid alfejezetet az antiszemitizmus társadalmi lélektanának (Hermann [1943] 1984, 207-214.).⁶ Az itt kifejtett gondolatmenet a későbbi könyv koncepciója első megfogalmazásának is tekinthető. 1943-ban, egy évvel a „végső megoldást” elhatározó hírhedt „Wannsee-konferencia” után, amikor Auschwitzban és más táborokban már a német, osztrák, cseh, szlovák, francia, holland zsidók százezrei pusztultak el, a magyar zsidóság számára talán még nem volt pontosan felmérhető a náciak gyilkos szándéka (és talán a „végső megoldás” mérete és kimenetele sem volt előre látható). Ez azonban 1945-ben már pontosan tudható volt. 1943-ban nyilvánvaló cenzurális okok is akadályozhatták a teljes igazság kimondását. Például, Hermann Hitler nevének említése nélkül idézi a Führer néhány – a zsidók parazita-mivoltára vonatkozó – kijelentését a *Mein Kampf*-ból. 1945-ben azonban – legalábbis a náci és a nyilas terror vonatkozásában – aligha lehetett szó cenzúráról. Mi lehet hát a magyarázata e különös vakfoltnak, e szemérmes hallgatásnak, annak a meglepő ténynek, hogy a holokauszt még csak említésre sem került egy 1945 nyarán megjelent könyvben, amely az antiszemitizmussal foglalkozik?

Gachnoch szerint „*Az antiszemitizmus lélektana* nem a körülményeket tükröző alkalmi mű; a szerző az olvasóra bízta, hogy gondolatait az aktuális történelmi eseményekre alkalmazza” (Gachnoch 1989, 38.). Valóban, Hermann olvasói minden bizonnyal tisztában voltak a közelmúlt eseményeinek súlyával és tragédiájával, hiszen sokukat személyükben és/vagy hozzátartozóik kapcsán is érintették az üldöztetések. Tudjuk, hogy a szerzőnek magának is bujkálnia kellett a nyilas terror idején. Ám, ha hihetünk Popper Péter anekdotájának, egy alkalommal Hermann nyilas kapcsolatokkal rendelkező páciensének egy terápiás ülésen elhangzott figyelmeztetése ellenére sem

---

⁵ Az idézet Ehrenburg „A német” c. brosrájából származik. (Budapest: Szikra, 1945).

⁶ Itt és a továbbiakban erre az 1984-es kiadásra hivatkozom.

menekítette ki magát és családját a budai házban razziázó nyilasok elől, ragaszkodva ahhoz az alapszabályhoz, hogy a díványon szerzett értesüléseket nem használhatja fel terápian kívüli célokra (Popper 2005).

Mindazonáltal úgy gondolom, hogy az utalásokból táplálkozó „együttes élmény”, a szerzőt és olvasóit összekapcsoló – Mérei Ferenc kifejezésével – közös, implikált tudás megléte jogos, ám nem elegendő magyarázat arra, hogy a vészkorszak a maga brutális valóságában miért marad ki csaknem teljesen Hermann könyvéből – noha persze a vészkorszakhoz vezető útról sok mindent megtudunk belőle. Feltehető, hogy ebben mélyebb okok is közrejátszottak. Hermann egyik – nyilván nem tudatos – célja ugyanis az lehetett, hogy a közelmúlt eseményeit minél inkább *eltávolítsa* vagy kívülre helyezze, *marginalizálja* őket.

A marginalizáció egyik jellegzetes témája Hermann munkásságának, a „széli preferenciáról” mint elsődleges folyamatról szóló korai tanulmánya óta (Hermann 1923). A „széleknek”, a „határnak” roppant gazdag szimbolikája és asszociációs mezeje van, s ezt a lehetőséget Hermann számos művében kihasználja; a többi közt éppen *Az antiszemitizmus lélektanában* is. E könyv témaválasztása bizonyos értelemben maga is egy „széli választás” eredménye volt, hiszen szerzője olyan problémával foglalkozik benne, amely életművének egészéhez, fő irányaihoz képest periférikus volt. Az 1945-ös könyvön és *Az ember ősi ösztönei* említett fejezetén kívül csupán egyetlen olyan írása van Hermann-nak, amelyben az antiszemitizmus kérdésével részletesebben foglalkozik: „A beteg néplélek analízise” című tanulmánya, amely ugyancsak 1945-ben jelent meg *A közelmúlt lelki tömegfertőzései* című kötetben (Hermann 1945). A fajgyűlölet problémáját érintőlegesen szóba hozza későbbi műveiben is, így az „A kiválasztásos gondolkodás pszichológiája és pszichopathológiája” című írásában (Hermann [1959] 2007) – amelynek fő gondolatmenetét *Az antiszemitizmus lélektanában* is megtaláljuk. Ám példája, amellyel ebben a cikkben a kiválasztásos gondolkodás és a faji gyűlölet közötti kapcsolatot illusztrálja, ugyancsak jellegzetesen távolító, „szélről választó”, akár a korábban idézett Ehrenburg-szöveg: „Ha meg ez a néger óvodásfiú is csókolja a fehér lányokat, milyen fajgyalázó lehet a néger felnőtt!” (Hermann [1959] 2007, 81.)

Az antiszemitizmus problémája azonban nem csak életművének fő irányai, hanem *identitása* szempontjából is periférikus volt. Hermann a magyarországi zsidóságnak ahhoz a csoportjához tartozott, amely a tizenkilencedik század végétől az asszimiláció identitás-stratégiáját folytatta, s amelynek tagjaira jól ráillik a Yosef Hayim Yerushalmi amerikai filozófus, a Freud Mózes-könyvéről írt nevezetes tanulmány szerzője által használt „pszichológiai zsidó” kifejezés: „valamiképpen eltökélten zsidónak érzik magukat annak ellenére, hogy semmiféle különös szükségét nem érzik annak, hogy zsidóként határozzák meg magukat, vagy hogy bármiféle egyértelműen sajátos zsidó tevékenységet folytassanak”.⁷ Végül, a magyarsággal kötött – Bibó István kifejezésével – „asszimilációs szerződés” végleges felbomlása (Bibó 1986), az egyre szigorúbbá váló zsidótörvények és a nyomukban fellépő üldözések kellett, hogy

---

⁷ Yerushalmi (1991): *Freud's Moses: Judaism Terminable and Interminable*. c. könyvének egyik részlete magyarul „A negyedik megaláztatás” címmel jelent meg (Yerushalmi 2003). Idézet a 17. oldalon.

rádöbbsétek e csoport valamennyi tagját arra, hogy vallott és vállalt identitásuktól függetlenül zsidónak, s *csak* zsidónak tartják őket.

„A modern, pszichológiai zsidók általában különösen érzékenyek az antiszemita előítéletekre. Minthogy zsidóságuk mibenléte bizonytalan, de valamiképpen mégis valóságos, ezért rendkívül nehezen tűrik, és roppant hevesen tiltakoznak az ellen, hogyha a környező társadalom megpróbálja őket – saját akaratuk ellenében – meghatározni. Azok a legrémesebb pillanatok, amikor, az antiszemitizmus hatására, kénytelenek felismerni, hogy életük bizonyos oldalait még mindig meghatározzák azok az ősi választások, amelyeket talán már nem is értenek, és amelyekről már rég azt gondolták, hogy meghaladottak és érvénytelenek.” (Yerushalmi 2003, 18.)

A kirekesztett, marginalizált és pusztulásra ítélt zsidóság számára az identitás határai vagy szélei hirtelen *központi* kérdéssé – élet-halál kérdésévé – váltak, a „szélek” pedig egy *szélsőséges* helyzetben indulattal, érzelemmel, félelemmel és szégyennel telítődnek meg. A „széli választásnak” – mint erre Nemes Livia rámutat *Az ember ősi ösztöneinek* utószavaként megjelent tanulmányában (Nemes 1984) – alapvetően fontos szerepe van a *traumás* történelemben is. Azt állítom tehát, hogy *Az antiszemitizmus lélektanában* a közelmúlt traumatikus történései, ezzel összefüggésben pedig Hermann *saját* zsidó identitásának dilemmái és ambivalenciái is tükröződnek. Ebben az értelemben e könyvet a szélsőséges élethelyzetek, élmények és tapasztalatok kreatív feldolgozásaként is felfoghatjuk. A vészidőszak idején természetesen nem lehetett nem tudomásul venni az antiszemitizmus nyílt fenyegetését és gyilkos tobzódását – ugyanakkor a pszichoanalízis általános elméleti, fogalmi keretei mégis valamifajta intellektuális fogódzót ígértek, racionális magyarázatát kínálva az irracionális gyűlöletnek, olyan magyarázatot, amely az emberi kultúra eredetének mitikus ködökbe vezető homályára igyekszik fényt deríteni.

A távolítás, az éppen folyó dráma mitikus eredetű konfliktusokra és traumákra való visszavezetésének klasszikus mesterműve Freud Mózesről szóló két esszéje, ami 1939-ben könyvalakban is megjelent *Mózes, az ember és az egyistenhit* címmel (Freud 1939/1987). A Mózes-könyv céljáról 1934. szeptember 30-án így írt Arnold Zweignek: „A legújabb üldöztetések hatására újra fel kell tennünk a kérdést, hogy miként lettek a zsidók olyanok, amilyenek; hogy miért sújtja őket ez a meg nem szűnő gyűlölet. Nemrég rájöttem a megoldásra: Mózes teremtette a zsidókat. Ezért munkám címe: Mózes az ember – történelmi regény” (Freud/Zweig 1970, 91., idézi Yerushalmi 2003, 21.). Ez a „történelmi regény” az idős Freud legfontosabb és legizgalmasabb, egyszerismind legellentmondásosabb és legvitatottabb műve, egyben a zsidósághoz, mindenekelőtt pedig saját zsidóságához való viszonyának egyik legmegrázóbb dokumentuma. Mózes egyiptomi származásának és a zsidó vallás egyiptomi gyökereinek hipotézisével Freud természetesen nem foghatta ki a szelet az egyre dühödtebbé váló náci antiszemitizmus vitorlájából, de azzal, hogy a judaizmus egyistenhitének megszületését az alapító atya meggyilkolásával kapcsolta össze, az emberiség (ös)történetének *egyetemes* törvényét, Ödipusz törvényét alkalmazta a zsidóság *partikuláris* történetére. Eszerint a zsidógyűlölő keresztény nem a zsidót, hanem *önmagát* gyűlöli a zsidóban, hiszen ő maga is bűnös egy apagyilkosságban,

Jézus Krisztus megölésében; sőt, voltaképpen ő maga is „zsidó”, hiszen a kereszténység a zsidóságból származik.

Freud műve bizonyos értelemben ugyancsak „széli választás” volt; a körülmények hatására kezdett el foglalkozni egy olyan témával, amely a pszichoanalízis egyetemes érvényessége szempontjából korábban teljességgel marginálisnak tűnt. A pszichoanalízist számos ellenfele szinte kezdettől fogva „zsidó tudományként” próbálta megbélyegezni, feltételezve, hogy egy tudomány művelőinek származása egyben meghatározza gondolkodásukat is. Freud, különféle hangsúlyokkal ugyan, de egész életében fenntartotta alapvető zsidó identitását, annak minden ambivalenciájával együtt, miközben élesen elutasította a „zsidó tudomány” bélyegét.⁸ Zsidósága – jelentette ki többször – személyes ügy, csak úgy, mint például a telepátiában való hit; egyiknek sincs semmi köze a pszichoanalízishez. „[A] telepátia felé fordulásom az én személyes ügyem, éppúgy, mint az a tény, hogy zsidó vagyok, hogy szenvedélyesen dohányzom stb.” – írta például egyik levelében Ernest Jonesnak (Freud/Jones 1993, 592.).

Ezek a marginálisnak látszó „személyes ügyek” azonban (mint amilyen a telepátiához való viszony vagy a zsidó identitás kérdése) többször mély válságba taszították a pszichoanalitikus mozgalmat. A zsidóság problémájának fontos szerepe volt a Freud és Jung közötti viszályban, majd szakításukban; ugyanaz a kérdés még drámaibb módon mutatkozott meg 1933 után, amikor a nem zsidó származású német pszichoanalitikusok egy része a német egyesület „zsidótlánításával” vélte megmenteni a pszichoanalízist a Harmadik Birodalomban – s tették mindezt Ernest Jones és más IPA-vezetők hathatós támogatásával. Ily módon sikerült a pszichoanalízis „árjásított” maradványát betagolni az úgynevezett „Göring-intézetbe”, amelynek igazi története csak évtizedekkel később vált ismertté (Cocks 1985; Goggin és Goggin 2001; Roazen 2001). A német pszichoanalitikusok szerepét és az IPA „megbékélési politikáját” hosszú hallgatás övezte, míg azután az eltagadott és elfojtott múlt szenvedélyes vitákat kavarva tört elő ötven évvel később, 1985-ben, az IPA hamburgi kongresszusán (Frosh 2005).

Freud számára a Mózes könyv megírása azonban nem csak arra szolgált, hogy állást foglaljon egy „személyes ügyben”, történelmi dimenziót adva az „ügynek”, hanem alkalom volt arra is, hogy – mintegy életművének megkoronázásaként – egy másik, „széli” perspektívából újra összefoglalja a pszichoanalízis alapvető gondolatait, visszatérve a *Totem és tabu*hoz (1912–13), az *Egy illúzió jövőjéhez* (1927) és más kultúraelméleti munkáihoz, a tömegpszichológia problémájához, a trauma, az Ödipusz-komplexus, illetve a felettes-én témájához. Itt folytatja Freud azt a szálát, amelyet eredetileg Otto Rank indított el *A hős születésének mítosza* című művében (Rank 1922): Mózes és a zsidóság története a „neurotikusok családregényének”, a „nagy ember” szerepének és hatásának példázata (Freud [1909] 2003).

Freud 1939. szeptember 23-án halt meg, alig három héttel a második világháború kitörése után. Fiatalabb kortársa, Hermann Imre számára – aki végigélte a háború eseményeit és közvetlen tapasztalatokat szerzett a népirtás politikájának következményeiről – Freud Mózesről szóló két tanulmánya továbbra is példa és

---

⁸ Freud zsidó identitásáról lásd például: Gilman 1993; Wistrich 2003.

viszonyítási pont maradt. Könyve abban is hasonlít a mester művére, hogy – rövidege és kissé hevenyészett mivolta ellenére – szintetikus jellegű, amennyiben egy sajátos „széli” perspektívából összefoglalja korábbi műveinek főbb gondolatait, így a gondolkodás és a logika pszichoanalíziséről, az „ősi ösztönökről”, a megkapaszkodásról és az elszakadásról, az anya és a csecsemő duáluniójáról, az emberré válás kezdeteiről és a kooperálásról alkotott felfogását. Hermann, ahogyan Freud annak idején nevezte, „a mi filozófusunk” (idézi: Nemes 1984, 592.) eredetisége leginkább éppen abban mutatkozik meg, hogy saját elméleti elgondolásait igen termékenyen tudta alkalmazni a vizsgált jelenség, az antiszemitizmus megértéséhez, hűen követve Freud eljárását, amelynek fő irányát Freud így jelöli meg a Mózes-könyvben: „[A] hagyomány anyagából átvesszük azt, amit használhatónak tartunk, és elvetjük, ami nem felel meg nekünk, és az egyes elemeket a pszichológiai valószínűség szerint rakjuk össze újra.” (Freud 1939/1987, 162.)

Saját szavai szerint Hermann „ennek a csodálatos lelki járványnak, az antiszemitizmusnak” (Hermann 1990, 21.) keresi lélektani kulcsát, mégpedig „természettudományos, determinisztikus” álláspontból. Nem tagadja ugyan a gazdasági, politikai, társadalmi magyarázatok létjogosultságát, de úgy véli, hogy ezek mellett szükség van az egyéni- és közösség-lélektani szempontok figyelembe vételére is. Vagyis, nem annyira az *antiszemitizmus* mint komplex történelmi és társadalmi kérdés foglalkoztatja, hanem inkább az *antiszemita lelkiület*, amelynek gyökerei, felfogása szerint – Freuddal egyetértésben –, az emberi kultúra kezdeteihez nyúlnak vissza. Továbbá, Hermann a zsidógyűlölet különféle megnyilvánulásait vizsgálva nem tesz különbséget az ókori „pogány” és a középkoron végigvonuló, elsősorban a kereszténységre jellemző *antijudaizmus*, illetve a modern, „világi” *antiszemitizmus* között, amely a tizenkilencedik században született meg, a zsidóság emancipációjának és asszimilációs törekvéseinek ellenhatásaként.⁹ Hermann a hagyományos antijudaizmus és a (modern) antiszemitizmus közötti különbség összemosásában persze nem áll egyedül; az örök zsidóellenesség „szubsztancialista” tétele a pszichoanalitikus vagy pszichodinamikai indíttatású antiszemitizmus-elméletek többségére jellemző, szemben a szociológiai és szociálpszichológiai elméletek nagy részének „posszibilista”, a történetileg változó csoportközi viszonyok és csoportthatárok vizsgálatából kiinduló felfogásával (Kovács 2005, 37-38.).

Az „örök zsidóellenesség” tézisével elválaszthatatlanul együtt jár az „örök zsidóság” ugyancsak szubsztancialista tétele. Freud a Mózes-könyv több helyén utal azokra a „minden időkre szóló” jellemvonásokra, amelyeket Mózes a zsidóságra rányomott (Freud 1939/1987, 164.): így „példátlan ellenálló képessége”, a túlzott önértékelés, az előkelőség, az önbizalom, az elkülönülés, a kiválasztottság-tudat, mindaz, „ami magára vonta a többi nép szívből jövő gyűlöletét” (uo. 163.). Sőt, Freud azt is kijelenti, „mennyi igazság rejtőzik” ama szemrehányás mögött, hogy a zsidók nem hajlandók beismerni Isten megölésének vádját (uo. 209.). Nem nehéz észrevennünk Freud eme megjegyzései mögött azt, amit talán „zsidó öngyűlöletnek” nevezhetünk.¹⁰ Az antiszemita részről elhangzó vádak valóságtartalmának (részleges) beismerése ugyanis ahhoz a klasszikus védekező mechanizmushoz tartozik, amit

⁹ Az antiszemitizmus történetéről lásd például: Katz 2001; Wistrich 1991; Kovács (szerk.) 1999.

¹⁰ A zsidó öngyűlöletről lásd Gilman elemzését (1990).

Ferenczi Sándor és Anna Freud nyomán „az agresszorral való azonosulásként” szoktak jellemezni.

Hermann éppen ennek az azonosulásnak a veszélyeire hívja fel a figyelmet, könyvének végén, az antiszemitizmus elleni küzdelem esélyeit és a zsidók által tanúsítandó „helyes magatartás” mibenlétét latolgatva.

„Kétségtelen, az antiszemitizmus leküzdése nem csak a zsidók átalakulásának kérdése; bizonyos átalakulást a zsidóságtól is el kell várnunk. De amit ajánlhatunk nekik, az nem az, hogy legyenek szerényebbek, *ami ugyan olykor helyes lenne* [kiemelés tőlem. E. F.], sem az, hogy külön nemzetiségként szerveződjenek, és az sem, hogy okvetlenül asszimilálódjanak. Az átalakulásnak arra kell irányulnia, hogy ne hódoljanak be oly könnyen ellenségeiknek, ne vegyék át ellenségeik véleményét, vádjait és akaratát. Le kell magukban győzni azt az ősi késztetést, hogy azonosítsák magukat ellenségeikkel. Legyenek önálló, szabad emberek, a társadalomnak lelkiileg is egyenrangú tagjai.” (Hermann 1990, 141.)

A zsidóságnak szánt eme figyelmeztetés nem mentes az ambivalenciától, hiszen megismétli, bár burkoltabban, a szerénység zsidókra jellemző híjának régi antiszemita vádját, és az ellenséggel való azonosulást – a lelki emancipáltság hiányát – pedig valamiféle „ősi késztetésnek” tartja. Ugyanezt az intelmet Hermann szinte szó szerint újra megfogalmazza „A beteg néplélek analízisé”-ben (Hermann 1945), ezúttal azonban kihagyva belőle a „szerényebb magatartás” kívánatosságára történő utalást. Intelmeiben Hermann megítélésem szerint ugyanabba a gondolkodási hibába – az antiszemitáknak felrőtt „kiválasztásos gondolkodás” – hibájába esik, amely ez esetben valahogy így lenne rekonstruálható: „Ha még az általam nagyra becsült X. zsidó származású személy is szerénytelen, akkor milyen lehet a többi?” Ugyanezt a gondolkodási hibát egyébként eredendően a zsidóságnak tulajdonítja, mégpedig a „kiválasztott nép” vallási hagyományának. „A zsidóellenesek kiválasztásos axiómával való gondolkodása [...] nem is véletlen; kissé tovább gondolkodnak, mint a zsidók, de ugyanazon az úton” (Hermann 1990, 69-70.).

Hermann ugyanakkor tisztában van a zsidóság mint csoport általános jellemzésének nehézségeivel. Freuddal ellentétben a könyvében nem a *zsidók*, hanem az *antiszemiták* jellemrajzát kívánja megrajzolni: „A zsidók lélektanának kidolgozása nem célunk, sőt éppen kérdésessé tesszük, hogy ez a vállalkozás, mint faji csoportjellemzés, bonyolult összehasonlítások nélkül egyáltalán sikerrel kecsegtethet-e.” (uo. 22.). Egy másik helyen rámutat arra, hogy a „népjellemzések”, köztük a zsidóké is, „kissé emlékeztetnek bizonyos népszerű grafológusok jellemrajzaira, amelyeknél az az érzésünk, hogy igaz-igaz, de az ellenkezőjük is igaz lehet” (uo. 49.). Ennek illusztrálására Prohászka Lajosnak a harmincas években jól ismert, a maga idejében népszerű nemzetkarakterológiáját, a „vándorok” (azaz a németek) és a „bujdosók” (azaz a magyarok) megkülönböztetését használja fel, rámutatva arra, hogy „a zsidók állítólagos jellegzetességeihez hasonló vonások mennyire kiütkeznek az antiszemitizmushoz vezető népek jellegeiben” (uo. 49.). Hermann igen éleselméjűen – és az újabb szociálpszichológiai vizsgálatokkal összhangban – mutat rá a nemzeti- és csoport-sztereotípiák projektív, konstruált vonásaira, a – Freud kifejezésével – „kis

különbségek narcizmusában” megmutatkozó csoport-kategorizációs jelenségekre, valamint a sztereotípiák „önbeteljesítő jóslatként” való működésére.¹¹

A zsidók ellen hangoztatott sztereotípiák és vádak maguk is önbeteljesítő jóslatként hathatnak. Hermann könyvének több helyén azt fejtegeti, hogy a zsidók elleni állandó vádaskodások és ellenségességek következtében „az antiszemitizmus vádjai idővel igazakká tudnak válni” (Hermann 1990, 37.). Példaként egy ukrainai zsidó munkaszolgálatos csoportról szóló leírást említ, amelyből kiderül, hogy a nélkülözések és szenvedések teljes mértékben demoralizálták a csoportot. A munkaszolgálatosok között sokan voltak, akik loptak, raboltak, sőt gyilkoltak is; mi több, egyáltalán nem ügyeltek a tisztaságra, így például a víztároló edénybe piszkítottak (uo. 36-37.). Itt azonban véleményem szerint már nem a sztereotípiafenyegetés öndestruktív hatásáról vagy önbeteljesítő jóslatról van, hanem a szélsőséges körülmények között bekövetkező regresszióról és deperszonalizációról, amelyre többek között Bruno Bettelheim mutatott rá a koncentrációs tábor túlélésének esélyeivel foglalkozó tanulmányaiban (Bettelheim 1987). Hermann pedig a fenti példában megint a saját maga által oly hevesen bírált „kiválasztásos gondolkodás” csapdájába esik; könyvében ugyanis ez az *egyetlen* utalás a munkaszolgálatosok sorsára!

Az *antiszemitizmus lélektanának* második részében Hermann részletesen foglalkozik a „ráhangolás” jelenségével, mint az antiszemitizmus egyik kiváltó okával. A ráhangolás ebben az esetben azt jelenti, hogy „[a] zsidóknak vannak tulajdonságaik, amelyek kis részben megegyeznek az ellenük felhozott vádak irányával, nagyobb részben ugyan nem egyeznek meg, de »rájuk hangolnak«, fölerősítik az antiszemitizmust kiváltó okokat” (Hermann 1990, 116.). A „ráhangolás” jelensége nagyjából ugyanazt írja le, amit a társas megismerés szociálpszichológiájában „előhangolásnak” (*priming*) nevezünk: eszerint adott emberekhez és csoportokhoz társuló, gyakran előforduló negatív ítéletek és érzések, bármilyen lényegtelenek vagy marginálisak – akár kísérletileg manipuláltak – legyenek is, nagy valószínűséggel váltanak ki csoportközi ellenségeskedést. (Aronson 2001, 132.)

Más szempontból a Hermann által leírt „ráhangolási” jelenség megfelel annak, amit Mérei Ferenc *utalásnak* nevez: egy korábbi élménynek egy mégoly csekély részlete – Hermann-nál például egy *szag* – az élményközösség minden tagjában felidézheti az eredeti élményt a maga teljességében, „[...] úgy, hogy az eleven élmény teljes érzelmi feszültségét képviseli” (Mérei 1985, 14.) Hermann e fejtegetései során is arra figyelmeztet, hogy „[a] zsidó jelleget csak a ráhangolás tényéből kiindulva vizsgáltuk, és nem merészkedtünk részletes leírására annak, amit zsidó lelki jellegnek lehet mondani” (Hermann 1990, 122.). Ám azok a – többnyire negatív – lelki tulajdonságok, magatartásmódok, amelyeket Hermann mégiscsak felsorol (például a fennhéjzás és az erősen hangsúlyozott faji öntudat, az alárendeltségi érzés és a zsidókra jellemző különös büntudat) mintegy *pszichológiai szükségszerűséggel* váltják ki a nem-zsidókból az antiszemita reakciókat. Különös módon az antiszemitizmus

---

¹¹ A szociálpszichológiában „sztereotípiafenyegetésnek” nevezik a kisebbségi csoportok tagjainak azt a félelmét, hogy viselkedésükkel megerősítik a velük kapcsolatos negatív sztereotípiákat. Lásd például: Aronson 2001, 308.

tehát egyfelől úgy jelenik meg nála, mint projekció, amelyhez a „zsidó” csak a ráhangoló modellt nyújtja, ám *nincs köze* annak valódi tulajdonságaihoz; másfelől, mégiscsak a „zsidó” *tényleges* jellemvonásai szolgáltatják az alapot a zsidóellenes vádakhoz. A Hermann által említett negatív zsidó tulajdonságok listája akár egy mai antiszemita pamflet szellemi táplálékául is szolgálhatna. Ám végzetes hiba volna Hermann ellentmondásos kijelentéseit kontextusukból kiragadni. Az egyre fokozódó antiszemitizmus és a zsidótörvények árnyékában a zsidó öngyűlölet diskurzusa a magyar zsidóság egyes köreiben meglehetősen elterjedt volt; például, a harmincas években Pap Károly vagy Tábor Béla vetette alá kíméletlen ostromzásnak a zsidóság „hibáit és vétkeit”.¹² Az öngyűlölet megértése szempontjából fontos lehet az, amit éppen Hermann fejteget a *szégyenérzés* mint sajátos „szociális szorongás” kapcsán *Az ember ősi ösztönei*-ben: „A szégyenérzet középpontjában [...] olyan cselekedet is állhat, amelyben a szégyenkezőnek csak annyiból van része, hogy ugyanahhoz a társadalmi, családi csoporthoz, vagy akár, mint pusztán jelenlévő, ugyanabba a közösségbe tartozik, amelyben egy másíknak kellene magát szégyellnie” (Hermann 1984, 196.).

Ez a komplex szégyenérzés, amelyet a holokauszt idején Hermann és kortársai magyarként és zsidóként egyaránt átélhettek talán, magyarázhatja azt is, hogy miért tesz Hermann oly nagy hangsúlyt a „lelki emancipálódás” szükségességére. Ezt még inkább érthetővé teszi az 1945-ös kontextus. A baloldali meggyőződésű Hermann Imre őszintén hitt abban, hogy az elkövetkezendő új rendszerben a zsidóság nem lesz többé „szégyenfolt”, s ebben a rendszerben sem az antiszemitizmusnak, sem zsidó partikularizmusnak nem lesz helye, mint ahogy annak a túlzott asszimilációs nyomásnak sem, amely a zsidókat az ellenségeikkel való azonosulásra és egyéb, nem kívánatos jellemvonások kialakítására készíti.

Mielőtt azonban túlságosan is messzire menő következtetéseket vonnánk le Hermann művének politikai indíttatásairól és pedagógiai szándékairól, nem feledkezhetünk el arról, hogy Hermann mindenekelőtt pszichoanalitikus volt, aki – mint korábban kifejtettem – nem elsősorban az antiszemitizmus mint komplex társadalmi és történelmi jelenség, hanem az antiszemita lelkiület megértésére törekedett. Ebben természetesen nem állt egyedül; ebben az időszakban számos pszichoanalitikus vagy a pszichoanalízis eszmevilágához közel álló gondolkodó foglalkozott az antiszemitizmus lélektani aspektusaival. E szerzők között említhetjük Freud mellett többek között Otto Fenichel, Ernst Simmelt, Rudolph M. Loewensteint, Bruno Bettelheimet, mindenekelőtt pedig a frankfurti iskolához tartozó vagy ahhoz közel álló pszichoanalitikusokat és filozófusokat: Wilhelm Reichet, Erich Frommot, Max Horkheimert, Theodor W. Adornót.¹³ Hermann könyve azonban – eltekintve a francia kiadástól – gyakorlatilag ismeretlen maradt nemzetközileg is, noha számos termékeny szemponttal gazdagíthatta volna az antiszemitizmus lélektanának nemzetközi szakirodalmát.

Figyelemre méltó, hogy *Az antiszemitizmus lélektanának* számos témája és elgondolása – különféle változatokban – sok korabeli és későbbi más szerzőnél is

---

¹² Lásd: Pap 1935; Tábor [1939] 1990.

¹³ Lásd erről részletesebben: Erős 2001.

felbukkan. Gyakori téma például az antiszemita fantáziáknak – így a zsidók „élősködő” mivoltáról szóló elképzeléseknek és a „fajtisztaság”, a „vér” mítoszának – elemzése. Az ilyen fantáziák mélylélektani elemzésére Wilhelm Reich már Hitler hatalomra jutásának évében, *A fasizmus tömegpszichológiája* című könyvében kísérletet tett (Reich 1933), Adorno és munkatársai (1950) pedig *A tekintélyelvű személyiség* interjúelemző fejezeteiben ugyancsak részletesen foglalkoznak az antiszemita alanyok hasonló fantáziáival, amelyekben a zsidókat tetvekhez, férgekhez, különféle rovarokhoz, pókokhoz, patkányokhoz és egyéb visszataszító állatfajtákhoz hasonlítják.¹⁴

Hermann az élősködőktől való megszabadulás vágyát a „bőrápolásos szolgálat”, a tetvészkedés ősi motívumára vezeti vissza. Értelmezése szerint a tetvészkedés kóros elfajulása, a véresre kaparások, öncsonkítások mögött az anyától való elszakadásnak, a szeretett személy elvesztésének traumája áll. Ugyanez áll Hermann szerint a közösségre is: „Megrázó események, amelyek a hazát, szülőföldet illetik, vesztett háborúk, a határok egy részének összeszorítása, gazdasági romlás, éhínségek, mind alkalmasak arra, hogy a közösségben a fenyegető vagy már bekövetkezett kiszakítotttság érzését felkeltsék. A közösség úgy érezheti, hogy vége van gondtalan gyermekkorának, amikor a dús anyaföld még teljes egészében ellátta, amikor a haza (*Vaterland*) megdönthetetlen biztonságot nyújtó otthona volt. Az elszakítás traumájára az erőszakos leválasztás lesz a válasz” (Hermann 1945, 94.).

A Hermann által „bőrápolásos szolgálatnak” nevezett tevékenység nem más, mint az én határainak kijelölésére és megvédésére irányuló tevékenység. Mint Didier Anzieu (1989) francia pszichoanalitikus kimutatta, a bőrnek mint fizikai szervnek, a testet fedő kültakarónak megvan a maga pszichés reprezentációja, a „lelki bőr”. Biológiai értelemben a bőr sérülése nyitottá teszi a testet a fertőzéseknek, pszichológiai értelemben a „lelki bőr” sérülései is hasonló következményekkel járhatnak. Az Anzieu által „bőr-énnek” nevezett funkció pszichológiai védőpajzsként működik, a „bőr-én”-be történő behatolás pedig az én integritását, határait veszélyezteti. Analóg módon, a csoport is rendelkezik efféle „bőr-énnel”, amely a legkülönbözőbb fertőzéseknek és egyéb fenyegetéseknek van kitéve, s ennek a veszélynek az elhárítása céljából a közösség is megszervezi a maga „bőrápolásos szolgálatát”. A csoport „bőr-énje” összetartja a csoport „testét”, megvédi azt, és kijelöli a határt az „egészséges” és a „beteg” között. Julia Kristeva szerint a „tisztá” és „szociálisan megfelelő” test létrejöttének ára az *abjekció*, azaz a „tisztátalan”, nemkívánatos tulajdonságok, folyamatok, (testi) jelenségek és végtermékek kizárása, elutasítása. Az „abjekt” nem csupán a tisztátalan testi jellegzetességekre vonatkozik, hanem mindarra, ami „nincs a helyén”. Az abjekt mint a határ egyik jelölője az egyént vagy a társadalmat fenyegető lehetséges veszélyekre hívja fel a figyelmet (Kristeva 1982; 1996).

Janine Chasseguet-Smirgel francia pszichoanalitikus „A szimbolikus tevékenység elvesztése a náci gondolkodásban” című tanulmányában arról ír, hogy „a náci tanok esetében a testtel és a vérrel összefüggésben nem szimbolikus gondolkodásról, hanem konkrét, egydimenziós gondolkodásról kell beszélnünk, mivel nincs többé eltérés a

---

¹⁴ E fejezeteket lásd magyarul in: Csepeli (szerk.) 1980, 237-294.

tárgy, az alany vagy éppen a kettő közötti akadály és azok helyettesítői között. A test és a vér így semmi másra nem utal, mint önmagára. Mindkettő jelen van, kétségbevonhatatlanul, egy a hentes pultjára helyezett húsdarab bizonyosságával.” (Chassiguët-Smirgel 1999, 50.)¹⁵

Hermann ugyancsak kiemeli az antiszemita gondolkodás nivelláló jellegét, az árnyalati különbségek megszüntetésére irányuló törekvést (ami teljesen egybevág a tekintélyelvű személyiség egyik fő vonásával, az „anti-intracepcióval”, a kétértelműség, a szinesztézia elutasításával). Ennek illusztrálására a hírhedt „Erger-Berger nóta” egyik szakaszát idézi. (Hermann 1990, 66.)

„Vett a zsidó két libát,
Egy fehérét, egy tarkát.
Ördög adta zsidaja,
Miért kell neki két liba?
És ha már vett két libát,
Miért nem vett két egyformát?”

Hermann a faji gondolatban, a leszármazás iránti fokozott érdeklődésben, a vérség mítoszában, a vérvádban regresszív tendenciákat és paranoid vonásokat („az egyéniség erőszakos megsemmisítése, a hasonlóságok kihangsúlyozása” [Erős 1996, 73.]) fedez fel.¹⁶ Hasonló szerepet tölt be a vérség mítosza Chassiguët-Smirgel elemzése szerint is. A vér megtisztítására vonatkozó fantáziák szerint a zsidók „megmásítják a nép vérét, és megakadályozzák a »vérközösség« létrejöttét. Ennek megfelelően számos ábrázolás a zsidót mint szétválasztót mutatja be, aki gátolja a véresejtek fúzióját, s ezzel megsemmisíti a nép és a nemzet, a vér és a föld, az anya és a gyermek egyesülésének tervét.” (Chassiguët-Smirgel 1999, 53.)

„Gyakran mondják, hogy a zsidó is csak egy ember. De ha valaki megerőszakolta az anyádat, mondanád-e róla, hogy ő is csak egy ember?” – idézi Otto Fenichel Hitler *Mein Kampf*-ját az antiszemitizmus pszichoanalízisével foglalkozó, 1937-ben írott és 1940-ben megjelent tanulmányában. A zsidók pedig megerőszakolják „Németország anyát” – a Führer szerint a szifilisz terjedésének is az az oka, hogy „elzsidósították” a németek lelkét. Mint Fenichel kifejti, az antiszemita fajelmélet nem csak a zsidók mint „idegenek” ellen irányul; a rasszizmusban az antiszemiták *saját*, szennyeknek érzett szexuális fantáziáikat ítélik el, a zsidókra kivetítve. (Fenichel 1940)

A fenti párhuzamok és példák jól mutatják, hogy Hermann elgondolásainak számos eleme jól kapcsolható az antiszemita (és általában rasszista) fantáziákra vonatkozó korábbi és újabb pszichoanalitikus vizsgálódásokhoz is. Ugyanakkor Hermann művének fent vázolt ellentmondásosai, ambivalenciái sem egyedülállóak. Az antiszemitizmusra vonatkozó nemzetközi pszichoanalitikus szakirodalomban gyakran ugyanolyan nehézségekre bukkanunk, mint Hermann antiszemitizmus-könyvében. A

¹⁵ Jól illusztrálja ezt Erdélyi József hírhedt verse, a „Solymosi Eszter vére” utolsó szakasza: „Beh piros vagy Solymosi Eszter kiontott vére s beh meleg... / Hajnalt festek a magyar égre és felkelő Napot veled, / hogy ne vesszen kárba a vérünk, s emléked árva hajadon / Solymosi Eszter árva népét ébressze bátran, szabadon.”

¹⁶ A „vérvád” pszichológiájáról részletesebben lásd Erős 1996.

holokauszt tényeinek távolítása vagy marginalizálása, illetve a témával foglalkozó analitikusok saját zsidó identitásával kapcsolatos kételyeinek és ambivalenciáinak kifejezése, a „pszichológiai zsidó” attitűdje, továbbá sok esetben az antiszemita vádak (részleges) beismerése ugyanis számos más szerzőnél is megtalálható. Stephen Frosh igen élesen fogalmaz, amikor arra a megállapításra jut, hogy „bár voltak termékeny kísérletek az antiszemitizmus elméleti megragadására a pszichoanalízis szempontjából, egészében véve mindez kiábrándítóan kevés. Felmerül a kérdés: hátha magában a pszichoanalízisben van valami, ami e téren szisztematikus vakfoltot eredményez.” (Frosh 2005, 152.)

Végső soron Hermann – és sok más pszichoanalitikus – koncepciója az antiszemitizmus-elméleteknek abba a klasszikus dilemmájába ütközik, hogy a zsidóellenességhez szükség van-e egyáltalán zsidókra, vagy pedig az antiszemitizmus – Jean-Paul Sartre szavaival – csupán egy „ürügy”, „az emberi állapottól való félelem” kifejezése. (Sartre 1999, 223.) Ennek a dilemmának a feloldására tett nagyszabású kísérletet Bibó István „A zsidókérdés Magyarországon 1944 után” című tanulmányában, amely nem sokkal Hermann munkája után, 1948-ban látott napvilágot (Bibó 1986). Ebben a tanulmányában Bibó a zsidók és nem-zsidók egymásról szerzett kölcsönös tapasztalatait elemezve jut arra a megállapításra, hogy az egymásnak tulajdonított jellemvonások és alkati sajátosságok nem nyújtanak elegendő magyarázatot. Ami az egy-egy embercsoport jellemzésére használt sztereotípiákat illeti, „[e]bből önmagában, még ha logikailag pontatlan állítások is ezek, semmi baj nem származik, mert az ember így foglalja össze és így általánosítja ismétlődő tapasztalatait; baj akkor származik ebből, ha indulati elemek jelennek meg, és ahhoz, amit jellegzetesnek és megkülönböztethetőnek nyilvánítanak, egyben érzelmeket, indulatokat, következményeket akarnak fűzni.” (Bibó 1986, 688.) Bibó szerint ahhoz, hogy egy közösségben az antiszemitizmus döntő társadalmi és politikai tényezővé válhasson, „az egész társadalomfejlődésnek a zavara, a kóros állapota szükséges” (uo. 710.).

Nem foglalkozom itt Bibó István „német hisztériáról” és a „zsidókérdésről” szóló írásainak társadalomlélektani előfeltevéseivel, amelyek – sok egyéb forrás mellett – közvetve kapcsolódnak a pszichoanalízishez is, amennyiben Bibó a „hisztéria” fogalmát analógiaként használva egy sajátos társadalmi patológia alapjait dolgozta ki (lásd erről: Balog 2004; Erős 1993). Csupán annyit jegyeznek meg, hogy a Bibót és Hermann elválasztó szemléleti és módszertani szakadék ellenére közös törekvésük az antiszemitizmus problémájának társadalomlélektani megközelítése. Ez Bibónál az úgynevezett „alkat-diskurzus” kritikáját és meghaladását jelentette, amelyet a Hermann által is említett Prohászka Lajos mellett Szekfű Gyula, Németh László és mások is képviseltek (lásd: Dénes 1999), Hermann-nál pedig elsősorban a pszichoanalízis elméletének a „kooperálás” jelenségére való kiterjesztésére épült. Úgy vélem, *Az antiszemitizmus lélektanában* éppen a kooperálással kapcsolatos fejtegetések a legérdekesebbek. Hermann itt a főemlősökkel kapcsolatos ismereteket és elmekörtani megfigyeléseket kapcsol össze kísérleti pszichológiai vizsgálatokkal,

elsősorban egyik mestere, Révész Géza kutatásaival. Révész (1939) egyik kísérletében bebizonyította, hogy az együttes munkavégzés során sajátos csoport-többség jön létre.¹⁷

Révész nyomán Hermann megkülönböztet „egészséges” és „beteg” kooperációt. A kóros kooperálási formák az indukált elmebajoknak felelnek meg, fertőzés-szerűen terjednek, lavinaszerűen erősödő eszmékben az ősi múlt emlékei tárulnak fel. „[E]zt látjuk az antiszemitizmusnál is – írja Hermann –, a zsidók »tetvezkedés-szerű« eltávolítása, a véressé fajuló harc a »dominanciáért« a faji múlt emlékeit idézi, az istengyilkosságokkal vádolt, körülmetélt zsidó az Ödipusz-konfliktus fajilag és egyénileg egyaránt ősi indulatoktól és büntudatoktól terhes körét, a szakállas öreg zsidót, sokszor a fenyegető apát.” (Hermann 1990, 109.)

„A beteg néplelek analízise” című dolgozatában Hermann – ugyancsak a „kooperálás”, illetve a „lelki fertőzés” fogalmára építve – a „lelki népbetegségek” két csoportját különbözteti meg (Hermann 1945). Vannak szerinte „álfertőzések”, amikor „az emberek, bár tömegesen, de függetlenül társas kapcsolataiktól, bizonyos tömegesen ható ártalmak folytán” betegednek meg; és vannak „igazi fertőzések”, amikor „egyenesen a társas kapcsolatok útján” történik a megbetegedés (uo. 22.). Az első csoportba tartozik például az alkoholizmus és az éhezés. A második csoport esetében „egy vagy több ember bizonyos romboló eszmékkel az emberek tömegeit hódítja meg, és ezeket az eszméket a meghódított emberek újabb meg újabb csoportjai mind szélesebb körben hordják szíjjel” (uo. 27.). Hermann ezután kifejti, hogy a fertőző eszme terjedésének tanulmányozásából célszerű a *kooperálás* jelenségéből kiindulnunk. „Az eszmék szétterjedése – írja – ugyancsak emberek együttműködésének, kooperálásának sajátos eseteként fogható fel. Társadalomlélektanilag a kooperálásnak két nevezetessége van. Az egyik az, hogy az egyénekből a közös munka oly képességeket csihol ki, amelyek az egyedül végzett munka alkalmával csak szunnyadnak. [...] Másik nevezetessége szerint a kooperálás szükséglete mindjárt a kultúra kezdetén jelentkezett.” (Uo. 27.)

Hermann közösség-lélektani koncepciójának további kidolgozását Mérei Ferenc végezte el, ha nem is a pszichoanalitikus diskurzus keretein belül, elsősorban *Együttes élmény* című munkájában (Mérei 1947). Mérei – mint az előző tanulmányban részletesen kifejtettem – jól ismerte Révész Géza fentebb említett munkáját; egyúttal pedig erőteljesen támaszkodott Hermann írásaira is, elsősorban *Az ember ősi ösztöneire*, különösen az „ösztonkongruencia” vagy „kongruens leképezés” hermanni elvére. Mindennek természetesen további fontos implikációi lehetnek az antiszemitizmus komplex jelenségének megértéséhez. Ebben fontos szerepe lehet annak a három kiemelkedő magyarországi gondolkodónak, akiknek volt bátorságuk ahhoz, hogy közvetlenül a második világháború és a holokauszt után hozzáfogjanak e „kényes” téma racionális tárgyalásához: Hermann, Bibó és Mérei. E három gondolkodó társadalomlélektani felfogását elemezve és összevetve olyan felismerésekhez juthatunk, amelyek ma is aktuálisak lehetnek. Ilyen értelemben tehát nem „széli választás”, ha Hermann koncepcióját újraértelmezve annak kontextusát is megpróbáljuk feltárni.

---

¹⁷ Révész munkájáról lásd részletesebben a jelen kötetben az „Élmény és hálózat” c. tanulmányt.

Felhasznált irodalom

Adorno, Theodor W. – E. Frenkel-Brunswik – D. J. Levinson – R. N. Sanford (1950). *The Authoritarian Personality*. New York: Harper and Brother.

Anzieu, Didier (1989). *The Skin Ego: A Psychoanalytic Approach to the Self*. New Haven: Yale University Press.

Aronson, Elliot (2001). *A társas lény*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Balog Iván (2004). *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában: Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Budapest: Argumentum.

Bettelheim, Bruno (1987). *A végső határ*. Budapest: Európa.

Bibó István (1986). Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: Uő: *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Magvető, I. kötet, 621-798.

Chasseguet-Smirgel, Janine (1999). A szimbolikus tevékenység elvesztése a náci gondolkodásban. *Thalassa*, 10(2-3): 45-59.

Cocks, George C. (1985). *Psychoanalysis in the Third Reich: The Göring Institute*. New York: Oxford University Press.

Csepeli György (szerk.) (1980). *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Dénes Iván Zoltán (1999). *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfü Gyulával*. Budapest: Osiris.

Ehrenburg, Ilja (1945). *A német*. Budapest: Szikra.

Erős Ferenc (1993). Bibó István társadalomlélektani előfeltevéseiről. In: Uő: *A válság szociálpszichológiája*. Budapest: T-Twins, 11-20.

Erős Ferenc (1996). „Gyermekijjesztő dajkamese a vér, a vád...” Adalékok a vérvád pszichológiájához. In: Győri Anna (szerk.): *Vérvádak üzenete*. Budapest: Minoritás Könyvek, 71-78.

Erős Ferenc (1999). Identitás: a rejtett hálózattól a nyílt társadalomig. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 54(1): 45-56.

Erős Ferenc (2001). *Analitikus szociálpszichológia*. Budapest: Új Mandátum.

Fenichel, Otto (1940). Psychoanalysis of antisemitism. *The American Imago*, 1(2): 25-39.

Freud, Sigmund (1909). A neurotikusok családtárgyára. In: Erős Ferenc (szerk.): *Sigmund Freud. Válogatás az életműből*. Budapest: Európa, 2003, 287-291.

Freud, Sigmund (1939). Mózes, az ember és az egyistenhit. In: Uő: *Mózes. Michelangelo Mózesese*. (Két tanulmány) Budapest: Európa, 1987, 7-210.

Freud, Sigmund – Ernest Jones (1993). *The Complete Correspondence of Sigmund Freud and Ernest Jones 1908–1939*. Ed. R. Andrew Paskauskas. Cambridge, Mass.: The Belknap Press.

Freud, Sigmund – Arnold Zweig (1970). *The Letters of Sigmund Freud and Arnold Zweig*. Ed. Ernst L. Freud. London: Hoggarth Press.

Frosh, Stephen 2005. *Hate and the „Jewish Science”*. *Anti-Semitism, Nazism and Psychoanalysis*. Palgrave/Macmillan, London

Gachnoch, Georges (1989). „Az antiszemitizmus lélektana” Hermann Imre munkásságában és elméletének helye az antiszemitizmus pszichológiai elemzéseiben. In: *Emlékezés Hermann Imre születésének 100. évfordulóján*. Budapest: Magyar Pszichoanalitikus Egyesület, 37-44.

Gilman, Sander L. (1990). *Jewish Self-Hatred: Anti-Semitism and the Hidden Language of the Jews*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Gilman, Sander L. (1993). *The Case of Sigmund Freud. Medicine and Identity at the Fin de Siècle*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Goggin, James E. – Eileen Brockman Goggin (1991). *Death of a “Jewish Science”*. *Psychoanalysis and the Third Reich*. West Lafayette, Indiana: Purdue University Press.

Hermann Imre (1923). Die Randbevorzugung als Primärvorgang. *Zeitschrift für Psychoanalyse*, 9: 137-167; Franciául: *La préférence pour des marges en tant que processus primaire*. In: Imre Hermann: *Psychologie de l’antisémitisme*. Paris: Éditions d’éclat, 1986.

Hermann Imre ([1943] 1984). *Az ember ősi ösztönei*. Budapest: Magvető.

Hermann Imre (1945). A beteg néplélek analízise. In: Gleimann Anna et al.: *A közelmúlt lelki tömegfertőzései. A beteg néplélek és annak gyógyítása*. Budapest: Pantheon, 21-40.

Hermann Imre ([1945] 1990). *Az antiszemitizmus lélektana*. S. a. r., jegyzetek: Erős Ferenc. Budapest: Cserépfalvi.

Hermann Imre ([1959] 2007). A kiválasztásos gondolkodás pszichológiája és pszichopathológiája. In: Juhász Angéla (szerk.): *Hermann Imre. Magyar nyelvű cikkek, tanulmányok*. Budapest: Animula, 74-81.

Hermann, Imre ([1945] 1986). *Psychologie de l’antisémitisme, suivi de La préférence pour des marges en tant que processus primaire*. Ford. Georges Kassai, Georges Gachnoch és Gyöngyvér J. Gachnoch-Tattay. Paris: Éditions d’éclat.

Hermann, Imre ([1945, 1990] 1998). *Psychológia antisemitismu*. Ford. Galina Sándor. Artus, Dunajská Streda.

Katz, Yakov (2001). *Az előítélettől a tömeggyilkosságig*. Osiris.

Kovács András (2005). *A kéznél lévő idegen*. Budapest: PolgART.

Kovács András (szerk.) (1999). *A modern antiszemitizmus*. Budapest: Új Mandátum.

Kristeva, Julia (1982). *Powers of Horror. An Essay on Abjection*. New York: Columbia University Press.

Kristeva, Julia (1996). Approaching abjection. In: Sue Vice (ed.): *Psychoanalytic Criticism. A Reader*. Cambridge: Polity Press, 155-158.

Mérei Ferenc ([1947] 1989). *Az együttes élmény*. In: Uő: *Társ és csoport. Tanulmányok a genetikus szociálpszichológia köréből*. Szerk. Gerő Zsuzsa, Fischer Eszter. Budapest: Akadémiai Kiadó, 29-44.

Mérei Ferenc (1985). *Lélektani Napló I–IV*. Szerk. Forgács Péter. Budapest: Művelődéskutató Intézet. Új kiadása egy kötetben: Budapest: Osiris, 1998.

Nemes Livia (1984). Hermann Imre munkássága. In: Hermann Imre: *Az ember ősi ösztönei*, Budapest: Magvető, 586-611.

Pap Károly (1935). *Zsidó sebek és bűnök*. Budapest: Kosmos.

Pelle János (1990). *Antiszemitizmus és totalitarizmus*. Budapest: József Kádár Kiadó.

Popper Péter (2005). *Holdidő*. Budapest: Saxum.

Rank, Otto (1922). *Der Mythos von der Geburt des Helden*. Wien: Deuticke, Leipzig.

Reich, Wilhelm (1933). *Massenpsychologie des Faschismus*. Koppenhága, Prága, Zürich: Sexpol Verlag.

Révész Géza (1939). Az alkotó munka egyéni és kollektív tényezői. *Századunk*, 12(6): 214-222.

Roazen, Paul (2001). The Exclusion of Erich Fromm from the IPA. *Contemporary Psychoanalysis*, 37: 5-42.

Sartre, Jean-Paul (1999). Vádirat az antiszemitizmus ellen. In: Kovács András (szerk.), 219-223.

Tábor Béla ([1939] 1990). *A zsidóság két útja*. Budapest: Pesti Szalon.

Wistrich, Robert (1991). *Antisemitism: The Longest Hatred*. London: Thames, Methuen Press, New York: Pantheon.

Wistrich, Robert (2003). Sigmund Freud zsidósága. *Szombat*, 14, november, 17-24.

Yerushalmi, Yosef Hayim (1991). *Freud's Moses: Judaism Terminable and Interminable*. New Haven: Yale University Press.

Yerushalmi, Yosef Hayim (2003). A negyedik megaláztatás. (Részletek Yerushalmi *Freud's Moses: Judaism Terminable and Interminable* c. könyvéből.) *Szombat*, 14, december, 13-21. <http://www.szombat.org/archivum/h0312h.htm>